

здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України, заступник начальника відділу аналітично-методичної роботи Департаменту нотаріату, банкрутства та функціонування центрального засвідчувального органу Міністерства юстиції України

ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ В АСПЕКТІ ВІДМОВИ ВІД ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ТА ВИЗНАННЯ ДОКУМЕНТІВ ДОГОВІРНИМИ КРАЇНАМИ

Статтю присвячено дослідженню та вивченню особливостей правозастосування положень міжнародних договорів, що стосуються відмови від легалізації та визнанні документів договірними країнами. На основі аналізу відповідних положень міжнародних договорів надані пропозиції щодо удосконалення правової регламентації досліджуваної сфери.

Ключові слова: міжнародний договір, легалізація документів для дії за кордоном, консульська легалізація, апостиль.

Статья посвящена исследованию и изучению особенностей правоприменения положений международных договоров, касающихся отмены легализации и признание документов договорными странами. На основе анализа соответствующих положений международных договоров внесены конкретные предложения по улучшению правовой регламентации исследуемой сферы.

Ключевые слова: международный договор, легализация документов для действия за границей, консульская легализация, апостиль.

This article is dedicated to the research and study of the peculiarities of enforcement of the provisions of international treaties relating to waiver of legalization and recognition of documents contracting countries. The detailed analysis of the relevant provisions of international treaties provided suggestions for improving the legal regulation of the studied sphere.

Key words: international treaty, legalization of documents for foreign validity, consular legalization, apostil.

Питання, що стосуються скасування легалізації документів для дії за кордоном, регулюються як багатосторонніми конвенціями універсального та регіонального характеру, так і положеннями багатосторонніх та двосторонніх договорів про правову допомогу, які є своєрідним міжнародним інструментом, що встановлює принципи та механізми співпраці між сторонами у різноманітних сферах. Фурса С.Я. справедливо зазначає: правова допомога – це також допомога однієї країни другій на підставі конвенцій, підписаних і ратифікованих державами у цивільних, сімейних та кримінальних справах [1].

Зрозуміло, що кожна держава, з огляду на свої національні інтереси, завжди дбає про те, щоб офіційні документи, які надходять до неї з-за кордону задля практичного використання, були там належним чином оформлені і пройшли певну процедуру, аби набути законної сили для дії на території іншої держави, тобто були легалізовані.

Зокрема, статтею 13 Закону України «Про міжнародне приватне право» передбачено, що документи, які видали уповноважені органами іноземних держав у встановленій формі, визнаються дійсними в Україні в разі їхньої легаліза-

ції, якщо інше не передбачає закон або міжнародний договір України [2].

Так, Україна уклала значну кількість двосторонніх договорів, а також ратифікувала конвенції про правову допомогу в цивільних, сімейних, господарських і кримінальних справах, що мають норми, якими передбачено спрощення чи взагалі скасування процедури легалізації документів для їхньої дії на території договірних сторін держав-учасниць [3].

У вітчизняній науці питанням міжнародних договорів України про правову допомогу, зокрема, двостороннім, приділено достатньо уваги. Так, зокрема, варто відзначити працю Галуценка Г.В., який вивчав проблеми назви та структури таких договорів, порядок надання правової допомоги, співвідношення норм договорів з положеннями внутрішнього законодавства, а також проблему імплементації колізійних норм таких договорів у внутрішнє законодавство України [4, с.177]. Загальний огляд таких договорів і питань, що ними регулюються, здійснив колектив авторів [5], розглядав практичні питання дії міжнародних договорів як складової національного законодавства України також Терлецький Д. [6], як приклад уніфікації норм міжнародного цивільного процесу договори про правову допомогу розглянув Цірат Г.А. [7]. Фединяк Л.С. у порівняльному аспекті розглянула проблему *lis alibi pendens* та її регулювання міжнародними договорами й національним законодавством [8], Бігун В.А. вивчав складові договорів у контексті розгляду питань міжнародного цивільного процесу [9], а Черняк Ю.В. досліджувала складові договорів, пов'язаних із регулюванням питань підсудності спорів з іноземним елементом [10].

Зазначені наукові розвідки в загальному стосувались дослідження міжнародних договорів як одного з джерел міжнародного цивільного процесу, досліджувались окремі складові міжнародного цивільного процесу, здійснювалось порівняння норм цих договорів з нормами національного законодавства.

У цій статті ми маємо на меті визначити роль договорів про правову допомогу у правозастосовчому аспекті щодо скасування вимоги легалізації документів для дії за кордоном. Як зазначає вчений Лукашук І.І., двосторонні міждержавні договори найчастіше містять як нормативні приписи, так і правозастосовчі, що спрощує процес міжнародно-правового регулювання двосторонніх міждержавних відносин та робить його ефективнішим від самого початку дії того чи іншого двостороннього міждержавного міжнародного договору [11].

Одним із кроків на шляху, аби поглибити міжнародну співпрацю України у сфері легалізації документів для дії за кордоном стало приєднання України до Гаазької Конвенції 1961 р. (відомої як Конвенція про апостиль) згоду на обов'язковість якої надав Закон України за 10 січня 2002 року «Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів» [12]. Конвенція набула чинності між Україною та іншими державами-учасницями Конвенції, що не висловили заперечень проти її приєднання, з 22 грудня 2003 року. На сьогодні 100 країн світу – учасники цієї Конвенції.

Результатом приєднання України до Конвенцій про апостиль стало спрощення процедури легалізації документів для дії за кордоном. Єдиною формальною вимогою, яка має місце у застосуванні норм Конвенції, є штамп «Апостиль», який ставить компетентний орган України задля представлення на території держав-учасниць Конвенції. В свою чергу, офіційні документи таких держав, що використовуються на території України, мають бути засвідчені апостилем, який проставляє компетентний орган держави, з якої походить документ.

При цьому Конвенція про апостиль не перешкоджає застосуванню інших міжнародних договорів, що встановлюють лояльніший режим визнання іноземних документів. Проставляти апостиль не вимагається, якщо закони, пра-

вила чи звичаї, що діють у державі, в якій посвідчено документ, чи є домовленість між двома чи декількома договірними державами, щодо спрощення даної процедури чи звільнення документа від легалізації (ч.2 ст.3 Конвенції про апостиль). Так, застосування даної формальної процедури не вимагається, якщо Україна та іноземна держава, на території якої потрібно посвідчити даний український офіційний документ, – учасник двостороннього чи багатостороннього договору (наприклад, Конвенцію про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах, м. Мінськ 1993 року) [13]. Водночас, якщо міжнародним договором України з іноземною державою, яка є також учасницею Конвенції про апостиль, встановлені жорсткіші правила (наприклад, вимога консульської легалізації документів), то має бути застосований ліберальніший режим Конвенції про апостиль (ст.8).

Наприклад, договори про правову допомогу, які укладав ще Радянський Союз (далі – СРСР), після того, як він юридично припинив існувати, а Україна заявила про своє правонаступництво, вони залишилися для неї чинні¹.

¹*Станом на 1992 р. за принципом правонаступництва Україна як незалежна держава стала учасницею майже всіх двосторонніх договорів про правову допомогу, укладених СРСР, кількість яких становила понад 20.*

Так, відповідно до положень ст. 11 Договору між СРСР і Фінляндською Республікою про правовий захист та правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах (від 11 серпня 1978 року), звільнюються від легалізації тільки ті офіційні документи, які були видані або направлені у зв'язку з наданням правової допомоги компетентними установами договірних сторін, тобто скасування вимоги щодо легалізації документів поширюється тільки на документи, які надають договірні сторони одна одній тільки дипломатичними каналами у межах надання

правової допомоги. Інші документи, враховуючи положення цього Договору, повинні проходити процедуру консульської легалізації.

Аналогічне положення закріплене у ст.16 Конвенції між СРСР і Італійською Республікою про правову допомогу у цивільних справах № 4210 (1979 року) та Угоді між СРСР і Австрійською Республікою з питань цивільного процесу (1970р.). Проте, дані вимоги не застосовуватимуться, з огляду на те, що й Україна і зазначені держави є державами-учасницями Конвенції про апостиль, яка матиме пріоритет проти зазначених двосторонніх договорів. Відповідно до того, як українські офіційні документи, що використовуватимуться на території цих держав, так і офіційні документи, що надходять із цих держав і використовуватимуться на території України, повинні визнаватись дійсними за наявності штамп «Апостіля», передбаченого положеннями Конвенції про апостиль. До того ж, консульська легалізація документів у даному разі не вимагається.

Як справедливо зазначає Галущенко Г.В., закріплення в договорах про правову допомогу критеріїв співвідношення двосторонніх та багатосторонніх договорів має дуже важливе значення, особливо з урахуванням того, що кількість багатосторонніх інструментів у сфері міжнародного приватного права стороною яких стане Україна, постійно збільшуватиметься [4, с. 174].

З цього приводу, бажаючи ще спростити документообіг та вимоги до оформлення та визнання документів, багатьом держав, які мають політичні, соціально-економічні та культурні зв'язки, йдуть на повне звільнення іноземних документів від будь-яких формальних обов'язкових процедур. За таких умов (режиму) іноземні документи повністю прирівнюються до внутрішніх національних документів. Як свідчить практика, звільнення від консульської легалізації чи проставлення апостіля можливе як на підставі двосторонніх, так і багатосторонніх договорів.

З погляду документообігу даний порядок представляється найпростішим для учасників цивільних правовідносин, оскільки не потребує від них проходження спеціальних юридичних процедур та не тягне за собою будь-яких фінансових витрат.

Розглянемо випадки звільнення від формальностей, зокрема щодо звільнення від легалізації документів, відповідно до багатосторонніх договорів. На сьогодні Україна є учасником тільки однієї міжнародної конвенції, яка передбачає звільнення іноземних офіційних документів від легалізації чи інших формальностей. Йдеться про Конвенцію щодо правової допомоги та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах, підписану у м. Мінську 22 січня 1993 року (далі – Мінська конвенція 1993 р.) [13] та Протоколу до неї 1997 року.

До того ж, як передбачено положеннями ст. 85 Мінської конвенції 1993 р. її дія поширюється і на правовідносини, що виникли до набрання нею чинності, тобто в даному разі скасування легалізації документів розповсюджується також і на документи, що були видані до набрання нею чинності.

Мінська конвенція 1993р. була укладена в межах Співдружності Незалежних Держав і як така є регіональною. Учасниками даної конвенції крім України є 11 держав, зокрема: Республіка Білорусь, Азербайджанська Республіка, Республіка Узбекистан, Російська Федерація, Республіка Казахстан, Республіка Таджикистан, Республіка Вірменія, Киргизька Республіка, Республіка Молдова, Грузія і Туркменістан.

Згідно зі ст. 13 Мінської конвенції 1993 р. документи, які на території однієї з Договірних Сторін виготовлені або засвідчені установою або спеціально на те уповноваженою особою в межах їх компетенції і за встановленою формою та скріплені гербовою печаткою, приймаються на територіях інших Договірних Сторін без якого-небудь спеціального посвідчення. До того ж, документи, які

на території однієї з Договірних Сторін розглядаються як офіційні документи, користуються на територіях інших Договірних Сторін доказовою силою офіційних документів.

Аналогічне положення відображено у ст. 12 Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах, підписаної у місті Кишиневі 7 жовтня 2002 року (далі – Кишинівська конвенція 2002 р.) (для України зазначена Конвенція чинності не набула). На сьогодні Міністерство юстиції України здійснює відповідні заходи щодо пропозицій про ратифікацію Кишинівської конвенції 2002 р. В разі набрання чинності для України Кишинівської конвенції 2002 р. втрапить чинність Мінська конвенція 1993 року, а відтак на сьогодні для України діють Мінська конвенція 1993 року та Протокол до неї 1997 року.

Такі угоди також можуть укладатися між іншими державами. Так, є Брюссельська конвенція від 25 травня 1987 року «Про відміну легалізації документів між державами ЄС», яка вступила в силу 12 березня 1992 року для Франції, Італії та Данії, що встановила практично національний режим для іноземних документів.

Положення відповідних міжнародних договорів, що стосується відмови від проходження процедури легалізації документів мають важливе практичне значення у правозастосовчій сфері. Наприклад, у багатьох договорах про правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах передбачається, що документи, які склав або засвідчив суд чи інша компетентна установа однієї договірної сторони, скріплені гербовою печаткою і підписом уповноваженої особи, мають силу документа на території іншої договірної сторони без потреби будь-якого іншого засвідчення. Це також стосується копій і перекладів документів, які засвідчив відповідний орган. У такому вигляді їх може приймати суд або інша компетентна установа другої договірної сторони без легалізації. І що важ-

ливо також зазначити: ці документи мають однакову доказову силу на території обох договірних сторін.

Однак, як свідчить практика з цим питанням на практиці не все гаразд. Деякі країни-учасниці не завжди рахуються з положеннями міжнародних договорів про скасування легалізації, сторонами яких вони є. Зокрема, це стосується Республіки Казахстан, державні та приватні організації якої з різних мотивацій, нехтуючи відповідним положеннями Мінської конвенції 1993 р., нерідко відмовляють приймати документи без легалізації, у тому зокрема й тих, що виходять із України. Такими діями порушується загальновизнаний імперативний принцип міжнародного права «*acta sunt servanda*» про обов'язок країн суворо дотримуватися взятих на себе міжнародних зобов'язань і повинні розв'язуватись шляхом переговорів або шляхом подання адміністративних чи судових скарг [14].

Роз'яснення Міністерства юстиції України від 13.10.2011 щодо надання правової допомоги у майнових правовідносинах та спадкуванні відповідно до положень Мінської конвенції 1993 р. [15] стосувались також застосування ст. 13 Мінської конвенції 1993 р.

Згідно з міжнародними договорами про надання правової допомоги на території України без легалізації мають прийматися офіційні документи, які виходять від установ держав, до яких належать: Республіка Болгарія (ст.17), Естонська Республіка (ст.13), Латвійська Республіка (ст.13), Литовська Республіка (ст.13), Республіка Польща (ст.15), Румунія (ст.13), Сербія (ст.13) та Чеська Республіка (ст.18), Республіка Молдова (ст.15), Республіка Узбекистан (ст.13), Республіка Грузія (ст.13) та Республіка Македонія (ст.12), Китайська Народна Республіка (ст.29) (крім провінцій Гонконг та Макао (на території цих провінцій вимагається засвідчити документи штампом «Апостиль»), Монголія (ст.45), Соціалістична Республіка В'єтнам (ст.12),

Турецька Республіка (ст.13), Грецька Республіка (ст.14), Корейська Народно-Демократична Республіка (ст.12), Ісламська Республіка Іран (ст.12), Республіка Кіпр (ст.13), Арабська Республіка Єгипет (ст.19), держави, утворені на території колишньої Федеративної Народної Республіки Югославії (Хорватія та Словенія) (ст. 15), Словацькою Республікою (ст.11), Республіка Куба (ст.12).

Як правильно зазначає Галущенко Г.В., ці норми мали дуже важливе значення, щоб вдосконалити механізм правової співпраці, особливо до набуття для України чинності Гаазької Конвенції 1961 року, що скасовує вимогу легалізації офіційних документів [4, с. 23].

Проте, як свідчить практика застосування цих положень вказаних договорів таке звільнення не надається автоматично і залежить звичайно від юридичної природи документа. Щоразу, коли використовуються іноземні документи, виникає потреба доконечно здійснити аналіз тексту відповідного міжнародного договору України, щоб визначити, на які саме документи поширюється звільнення від легалізації. До того ж, особлива увага має приділятися визначенню офіційного документа, яке може по-різному тлумачитись у різних державах і різними міжнародними угодами.

Так, аби однаковою мірою тлумачити і застосовувати на паритетній основі міжнародні договори України з питань правових відносин і правової допомоги у цивільних справах, а також з огляду на неодноразові звернення державних органів, юридичних і фізичних осіб України щодо дійсності офіційних документів України на території іноземних держав, з якими укладено міжнародні договори про правову допомогу, органи Міністерства юстиції України за сприяння Міністерства закордонних справ України дослідили їх виконання компетентними органами іноземних держав у частині практики застосування вимоги легалізації стосовно документів, що їх видали компетентні органи України.

Як наслідок здійснених заходів Міністерство юстиції України підготувало відповідне роз'яснення від 11.05.2010 № 26-26/291 [16] (яке направлено Міністерству закордонних справ України, Міністерству економіки України, Державному комітетові України з питань регуляторної політики та підприємництва, Державній податковій адміністрації України, Національному банку України та начальникам відповідних головних управлінь юстиції) щодо застосування міжнародних договорів України про правову допомогу в частині, що стосується скасування вимоги легалізації офіційних документів, виданих компетентними органами Договірних Сторін.

У зазначеному листі наголошувалось, що відповідні положення не можна тлумачити як такі, що автоматично передбачають прийняття компетентними органами України без будь-якого додаткового засвідчення усіх офіційних документів, що їх склали органи іноземних держав, які є Сторонами таких договорів.

Звернено увагу на те, що:

по-перше, формулювання відповідних статей міжнародних договорів – неоднакове, і в більшості випадків прямо визначає застосування правила звільнення від потреби будь-якої легалізації лише тих документів, які надсилаються Сторонами в разі безпосереднього застосування відповідного міжнародного договору;

по-друге, компетентними органами іноземних держав неоднаково тлумачаться відповідні положення стосовно дійсності документів, що призводить до непоодиноких випадків відмови прийняти без додаткового засвідчення офіційні документи України в державах, з якими укладено міжнародні договори про правову допомогу в цивільних справах.

За результатами проведеного аналізу констатовано, що на території Республіки Болгарії, Естонської Республіки, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Республіки Польщі, Румунії, Сербії та Чеської Республіки приймають

без будь-якого додаткового засвідчення (консульської легалізації або засвідчення апостилом) усі види офіційних документів незалежно від того, які органи України і навіть їх видали.

На території Республік Грузії та Македонії приймають без будь-якого додаткового засвідчення всі офіційні документи, які видали компетентні органи України чи засвідчені уповноваженими особами, крім документів, що їх видали податкові органи.

Водночас на території Соціалістичної Республіки В'єтнаму, Грецької Республіки, Республіки Єгипту, Ісламської Республіки Ірану, Республіки Кіпру, Китаю Народної Республіки, Словацької Республіки, Словенії, Турецької Республіки, Угорщини, Хорватії та Фінляндії без будь-якого додаткового засвідчення приймають лише ті офіційні документи, видані або засвідчені компетентними органами України, які надходять від установ юстиції (або інших компетентних органів, визначених задля мети відповідного міжнародного договору), у провадженні яких перебувають цивільні або кримінальні справи, з тим, аби виконати запити (доручення) про міжнародну правову допомогу чи розгляд клопотань про визнання і виконання судових рішень, що надсилаються безпосередньо, щоб виконати положення міжнародних договорів про правові відносини і правову допомогу в цивільних справах.

Таким чином, усі офіційні документи, які склали чи засвідчили компетентні органи В'єтнаму, Греції, Єгипту, Ірану, Кіпру, Китаю, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Хорватії та Фінляндії і які надсилають чи подають державні органи, юридичні та фізичні особи, на території України мають прийматися лише за умови засвідчення їх дійсності шляхом консульської легалізації або шляхом проставлення апостиля згідно з Конвенцією про апостиль 1961 р. Таке засвідчення не вимагається, якщо це прямо передбачено окремими галузевими міжнародними договорами України, зго-

ду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Наприклад, легалізація чи апостилювання не застосовується до офіційних документів, що надходять від компетентних органів цих держав на офіційні запити в порядку надання міжнародної правової допомоги у цивільних та кримінальних справах на момент виконання відповідних міжнародних договорів України.

Крім того, за ініціативою юристів-практиків [17] у публікаціях неодноразово порушувалось питання щодо застосування положень українсько-угорських договорів про правову допомогу у частині звільнення від процедури легалізації офіційних документів виданих на території України. Так, були роз'яснення Міністерства юстиції від 09.07.2004 № 26-38-290 [18] та лист від 02.06.2009 № 26-26/201 «Про надання роз'яснень щодо визнання на території України офіційних документів, виданих органами державної влади Угорської Республіки» [19].

Не заперечуючи того факту, що Договір між СРСР та УНР про надання правової допомоги у цивільних, сімейних і кримінальних справах за 15 липня 1958 року (далі – Договір 1958 року) діє у відносинах між Україною і Угорщиною в порядку правонаступництва, угорська сторона дотримується позиції, що ст. 22 Договору між Україною та Угорською Республікою про правову допомогу в цивільних справах (далі – Договір 2001 року) замінила повністю положення ст. 14 Договору 1958 року щодо взаємного визнання документів, обмеживши таку можливість лише документами, що надсилаються судами, чи іншими установами юстиції між собою у порядку правової допомоги. На документи, що їх подають приватні особи, поширюється вимога щодо їх засвідчення апостилем або шляхом консульської легалізації.

Натомість, позиція української сторони полягає в тому, що Договір 1958 року залишається чинний, як це встановлено шляхом обміну дипломатичними

нотами 1994 року. Відповідно до статті 30 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року положення Договору 2001 року, що стосуються правової допомоги в цивільних справах, мають перевагу над положеннями Договору 1958 року лише тією мірою, де окремі статті останнього замінюються відповідними новими статтями. Однак положення Договору 1958 року, зміст яких не охоплює Договір 2001 року, у відносинах між Україною і Угорською Республікою все ж таки підлягають застосуванню.

Враховуючи те, що статтю 14 Договору 1958 року повним обсягом виконувала лише Українська сторона, вбачається за доцільне стосовно вимоги до дійсності офіційних документів, виданих компетентними органами Угорської Республіки, застосовувати принцип взаємності, тобто застосовувати звільнення документів від консульської легалізації чи від засвідчення апостилем у рамках, визначених статтею 22 Договору 2001 року.

З огляду на викладене, на території України від громадян та юридичних осіб Угорської Республіки офіційні документи, видані компетентними державними органами Угорської Республіки і засвідчені гербовими печатками, можуть прийматися українськими органами державної влади за умови їх засвідчення апостилем згідно з Конвенцією про апостилювання 1961 року.

Відтак, враховуючи зазначене, можна стверджувати, що двосторонні договори, що їх уклали держави, дають їм змогу самостійно визначати міжнародно-правові засади їхніх зовнішніх зносин і впливати в такий спосіб на всі міжнародні відносини в цілому [20].

Проте, на жаль, навіть за наявності однакових за змістом положень договорів виникають питання стосовно тлумачення, вибору права тощо. З цього приводу професор Х. Шермерс зазначає: «оскільки кожна правова система має своє судове право, остільки зміст юридичних понять обов'язково різниться від

однієї держави до іншої. Це означає, що деталі договорів будуть по-різному застосовуватись у державах» [21].

Очевидно, що ця невизначеність є наслідком відсутності чіткого та недвозначного нормативного регулювання у сфері скасування від легалізації доку-

ментів для дії за кордоном. У свою чергу, наявна узгоджена всередині країни позиція міністерств і відомств із цих питань зобов'язана бути відповідним чином винесена на міждержавний рівень і закріплена в міжнародно-правових документах.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Т.2 // За заг. ред. С.Я. Фурса. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. – 800 с.
2. Закон України «Про міжнародне приватне право». 23 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – ст. 422.
3. Двосторонні міжнародні договори в сфері міжнародно-правового співробітництва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minjust.gov.ua/0/9590
4. Галущенко Г.В. Питання міжнародного приватного права у міжнародних договорах України про правову допомогу. – К.: Видавництво «Юстиніан», 2005. – 472 с.
5. Міжнародний цивільний процес України: Навчальний посібник. Практикум / За ред. д.ю.н., проф. Фурси С.Я. – К., 2010. – С. 70–75.
6. Терлецький Д. Міжнародні договори як складова національного законодавства України // Юридична Україна. – № 9(81). – 2009. – С. 114–122.
7. Цірат Г.А. Двосторонні договори про правову допомогу як приклад уніфікації норм міжнародного цивільного процесу // вісник Верховного Суду України. – № 1 (137). – 2012. – С. 43–48.
8. Фединяк Л.С. Вирішення проблеми *lis alibi pendens* в законодавстві та міжнародно-договірній практиці держав // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 6. – С. 109–115.
9. Бігун В.А. Проблемы международного гражданского процесса / Проблемы науки гражданского процессуального права // Под ред. проф. В.В. Комарова. – Х., 2002. – С. 281–305
10. Черняк Ю.В. Інститут підсудності в міжнародному приватному праві країн Європейського Союзу та України. – К., 2008. – С. 181–188.
11. Лукашук И.И. Суд в системе государственных органов, реализующих нормы международного права // Советское государство и право. – 1992. – № 11. – С. 115
12. Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2933-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 23. – ст. 153.
13. О правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам : Конвенция от 22 января 1993 г. // ВВР Украины. – 1993. – № 1
14. Радзівський В.К. Поняття, особливості та порядок легалізації документів для дії за кордоном / В.К. Радзівський // Журнал «Нотаріат для Вас». – 2006. – № 9. – С. 36
15. Роз'яснення Мін'юсту України про надання правової допомоги у майнових правовідносинах – та спадкуванні відповідно до положень Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0066323-11>
16. Лист Міністерства юстиції України від 18 травня 2005 р. № 26-28-205 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-205323-05>
17. Курдельчук Д.М. Особливості національного апостіля та легалізації. Юридичний вісник України. – 8–14 травня 2010 року – № 19(775) – С. 6
18. Роз'яснення Міністерства юстиції від 09.07.2004 № 26-38-290 «Про надання роз'яснення щодо визнання на території України офіційних документів, виданих органами державної влади Угорської Республіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_201323-09
19. Лист Міністерства юстиції від 02.06.2009 № 26-26/201 «Про надання роз'яснень щодо визнання на території України офіційних документів, виданих органами державної влади Угорської Республіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v_201323-09
20. Смирнова Г. Двосторонні міждержавні договори – найефективніший механізм міжнародно-правового регулювання двосторонніх міждержавних відносин / Г.Смирнова // Міжнародне право. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 88 (Частина I), 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apmv/2010_88.pdf
21. Schermers H. Netherlands // the Effect of Treaties in Domestic Law. L. – 1987. – P. 120.